

ARXEOLOGIYA VƏ ETNOGRAFIYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email: velibahshaliyev@mail.ru

NAXCIVANDA NEOLİT, ENEOLİT VƏ TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandıqdan sonra Naxçıvan abidələri dövlət qayğısı ilə əhatə edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin sərəncamlarına uyğun olaraq 1995-2017-ci illərdə bütün mövcud tarix və mədəniyyət abidələri qeydə alınmışdır. Arxeoloji abidələrinin tədqiqi zamanı yeni Neolit və Eneolit abidələri qeydə alınmış və müəyyən edilmişdir ki, I Kəltəpə Cənubi Qafqazın ən qədim Neolit abidələrindən biridir. Naxçıvanın Eneolit abidələrinin öyrənilməsi Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələləri arasında da əlaqələri müəyyən etməyə imkan vermişdir ki, bu da Cənubi Qafqaz arxeologiyasının problemlərini öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Ovçular təpəsi yaşayış yerinin tədqiqi zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Naxçıvan Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşdığı əsas ocaqlardan biri olmuşdür. Tədqiqatlarda həmçinin müəyyən olunmuşdur ki, Duzdağ dənizünün ən qədim düz mədənidir.

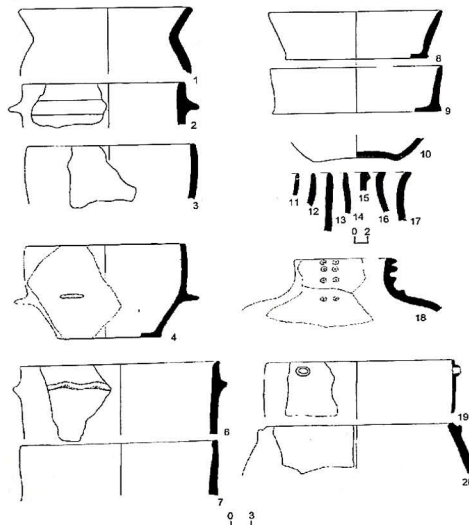
Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Qızqala yaşayış yerində qalınlığı 2,5-3 m olan mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur ki, bu da Cənubi Qafqazda olduqca nadir rast gəlinən bir haldır. Kürqanlardan aşkar olunan insan skelet qalıqlarının tədqiqi göstərir ki, Arpaçay vadisi boyalı qablar mədəniyyətinin əsas vətəni olmuş, əhalinin bir qismini burada məskunlaşaraq oturaq həyat keçirmiş və köçmə maldarlıqla məşğul olmuşdur.

Qızqalada yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bu yaşayış yeri Urartu işğalçılarında qarşı mübarizə aparan kiçik dövlətin paytaxtı olmuşdur.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Naxçıvan, yaşayış yeri, Neolit, Eneolit, Boyalı qablar mədəniyyəti, Qızqala.

Naxçıvanda qədim dövrlərdən insanların məskunlaşması üçün əlverişli şərait olmuşdur. Şəur rayonundan aşkar olunan qədim daş alətlər burada insanların 500 min il bundan əvvəl məskunlaşdığını təsdiq edir. Naxçıvanın Cənubi Qafqazı Yaxın Şərqlə bağlayan qədim yolların kəsişmə nöqtəsində yerləşməsi bölgənin iqtisadi-mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdır. Arxeoloji araşdırmalara əsasən demək olar ki, bu bölgədə formalaşan qədim mədəniyyətlər xüsusilə Şərqi Anadolu, İrəvan, Urmiya hövzəsi və Qarabəgla sıx bağlı olmuşdur. Cənubi Qafqazda Neolit, Eneolit və Erkan Tunc dövrünə aid ən qədim abidələr Naxçıvanda aşkar olunmuşdur. Naxçıvan qədim mədəniyyətlərinin kəsişmə nöqtəsində yerləşdiyi üçün burada yerləşən abidələr nəinki Azərbaycan tədqiqatçılarına, həmçinin xarici ölkə tədqiqatçılarına da diqqətini cəlb etmişdir. Bu abidələr hələ XIX əsrin 70-ci illərindən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. O, dövrədən keçən müddət ərzində Naxçıvanda xeyli arxeoloji abidə aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqələri eramızdan əvvəl VI-V minilliklərdə mövcud olmuş və bu əlaqələr Muxtar Respublika ərazisində olan Culfə, Qızılburun və Şahtaxtı keçidləri vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Bu keçid məntəqələri qədim dövrdə metal və qeyri-metal faydalı qazıntıların mübadiləsi üçün istifadə olunmuşdur.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsinə yeni mərhələ başlanmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə Azərbaycan tarixi milli konsepsiya əsasında yenidən işlənmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, hörmətli Vəlif Baxşəliyev arxeoloji abidələrin öyrənilməsinə qayğısı bu sahədə mühüm işlərin görülməsinə səbəb olmuşdur. Dövlət qayğısının nəticəsidir ki, hazırda Naxçıvanda bir neçə arxeoloji ekspedisiya, o cümlədən iki beynəlxalq ekspedisiya fəaliyyət göstərir. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vəlif Baxşəliyev "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşması işinin təşkili haqqında" 06 dekabr 2005-ci il sərəncamından sonra bu sahəyə diqqət daha da artırılmışdır. AMEA Naxçıvan Bölməsi əməkdaşlarının Naxçıvan Dövlət Universiteti əməkdaşları ilə birlikdə apardığı məqsədyönlü tədqiqatlar nəticəsində Muxtar Respublika ərazisində 1200-dən artıq tarix və mədəniyyət abidəsi qeydə alınmışdır ki, onların da əksəriyyəti arxeoloji abidədir. Arxeoloji abidələr Naxçıvanın qədim və Orta əsr tarixinin öyrənilməsi üçün dəyərli mənbədir. Bu abidələr Naxçıvanın qədim tarixini Daş dövründən başlayaraq izləməyə imkan verir.

Şəkil 1. Naxçıvanın Neolit keramikası.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı əsasında 2006-2007-ci illərdə Naxçıvanın tarix və mədəniyyət abidələri qeydə alınaraq pasportlaşdırılıb.

mış və tədqiqatların yekunları ilə bağlı "Naxçıvan abidələri ensiklopediyası" çap olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlarla bağlı xeyli konfranslar keçirilmiş və məqalələr yazılmışdır, lakin onların ümumiləşdirilib konkretləşməsinə olduqca böyük ehtiyac vardır. Bu araşdırmanın məqsədi müstəqillik illərində Naxçıvanda aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə elmi döviyyəyə buraxmaqdan ibarətdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki abidələri araşdırmaq üçün hər şeydən əvvəl həmin abidələrə arxeoloji səfərlər təşkil edilmiş, abidənin GPS koordinatları götürülmüş, yerüstü materiallar toplanaraq dəyərləndirilmişdir. Arxeoloji qazıntıdan əvvəl abidələrdə kəşfiyyat surları qoyulmuş mədəni təbəqənin xarakteri müəyyənləşdirilmişdir. Arxeoloji qazıntılar 10×10m ölçüsündə olan sahələr üzrə aparılaraq arxeoloji tapıntılar, o cümlədən arxitektura qalıqları, ocaqlar, əmək alətləri və keramika məmulatının koordinatları müəyyənləşdirilmişdir. Arxeoloji abidələrin tarixi müqayisəli analiz və karbon analizləri ilə dəqiqləşdirilmiş, antropoloji, fauna və flora qalıqları xüsusi müəxəssislər cəlb edilməklə araşdırılmışdır. Aşağıda təqdim olunan məqalədə arxeoloji materialları dövrlərə uyğun şəkildə verilmişdir.

Muxtar Respublika ərazisində qədim Daş dövrünə aid yalnız bir neçə daş alət və nukleuslar vardır. Belə tapıntılar Ovcularətəpəsi, Şahtaxtı, Kilitdən aşkar olunmuşdur [7, s. 41-42]. Naxçıvanda Daş dövrünün geniş qazıntılarla öyrənilmiş abidəsi hələlik Qazma mağarasıdır. Müstəqillik illərində Qazma mağarasında aparılan araşdırmalar ağıllı insanın formalaşdığı dövrü öyrənmək üçün qiymətli materiallar vermişdir.

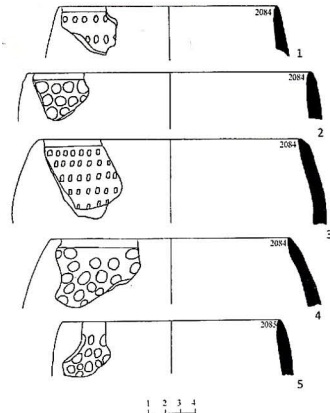
2006-cı ildən başlayaraq iki beynəlxalq ekspedisiya fəaliyyətə başlamışdır. Beynəlxalq Azərbaycan-Fransa arxeoloji ekspedisiyası 2006-2013-cü illərdə Ovcular təpəsi [10, s. 5-30], Duzdağ [23, p. 229-244], 2014-2017-ci illərdə I Kültəpə, Duzdağ, Zirincli, Uçan Ağıl, Uzunoba yaşayış yerlərində araşdırmalar aparmış, həmçinin kəşfiyyat xarakterli araşdırmalarla Naxçıvanın dağlıq və dağətəklərindəki onlarla yeni abidə tədqiqatına cəlb edilmişdir [8, s. 6-119].

2011-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı Sədərək yaşayış yerində Neolit dövrünə aid daş toxma aşkar olunmuşdur. 2014-2017-ci illərdə Beynəlxalq Azərbaycan-Fransa arxeoloji ekspedisiyasının araşdırmaları nəticəsində Babək rayonunda yerləşən I Kültəpə abidəsinin alt təbəqəsi Neolit dövrünə aid edilmişdir [20, c. 119].

Naxçıvanda istehsal təsərrüfatının formalaşması, inkişafı və qədim mədəniyyətlərimizin Şərqi ölkələri ilə əlaqələrinin öyrənilməsi üçün Neolit və Eneolit abidələrinin tədqiqinin olduqca mühüm əhəmiyyəti vardır. Arxeoloji qazıntılarda Neolit dövrünün sonuna aid maddi-mədəniyyət qalıqları yalnız I Kültəpə abidəsində öyrənilmişdir. Bu yaşayış yerindən aşkar olunan keramika nümunələrinin paralelləri Cənubi Qafqaz və Urmiya hövzəsinin abidələrindən məlumdur. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, I Kültəpə yaşayış yeri Cənubi Qafqazın ən qədim Neolit abidəsidir [21, c. 26-41]. Bu yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntı işləri Son Neolit dövrünün ardıcıl mərhələlərini dövrələşdirməyə imkan vermişdir. Araşdırmalar qədim Kültəpə sakinlərinin əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduğunu, köçmə maldarlığın mənimləndiyini təsdiq edir. I Kültəpədən aşkar olunan arxeoloji materiallar Son Neolit mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini, insanların həyat tərzini izləməyə imkan vermişdir. Araşdırmalar e.ə. VII-VI minilliklərdə Naxçıvanda məskunlaşan ulu əcdadlarımızın ətraf mühitlə yaxşı tanış olduğunu göstərir [20, c. 108-121].

2017-ci ildə Naxçıvan şəhəri ərazisində yerləşən Naxçıvan təpə yaşayış yerinin tədqiqi Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Eneolit dövrünün erkən mərhələsinin öyrənmək üçün əhəmiyyətli material vermişdir. Naxçıvan təpədə Dalma təpə tipli keramika məmulatının aşkar olunması bu mədəniyyətin yayılma arealının Naxçıvanı da

ohatə etdiyini təsdiq etmişdir. Daha doğrusu Naxçıvan bu mədəniyyətin formalaşdığı areala daxil olmuşdur. Şübhəsiz ki, gələcək araşdırmalar Urmiya hövzəsi və Naxçıvan tayfaları arasındakı əlaqələrin və qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini daha aydın şəkildə müəyyən etməyə, Dalma təpə mədəniyyətinin yaranması və formalaşması ilə bağlı məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verəcəkdir [9, s. 4-23].

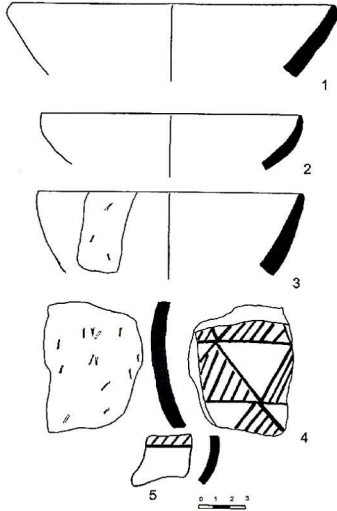
Şəkil 2. Naxçıvan təpə yaşayış yerinin basma naqışlı keramikası.

Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsinin öyrənilməsi I Kültəpə və onun ətrafında yerləşən yaşayış yerlərinin tədqiqi ilə mümkün olmuşdur. Bu abidələrin öyrənilməsi Son Neolit və Eneolit mədəniyyəti arasındakı əlaqələri, həmçinin Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. İndiyədək Cənubi Qafqazda məlum olmayan Erkən Eneolit mədəniyyəti məhz Kültəpə ətrafında yerləşən Naxçıvan təpə, Uzunoba və Uçan Ağıl yaşayış yerlərinin tədqiqi nəticəsində aşkara çıxarılmışdır [9, s. 4-23; 20, c. 108-121].

Eneolit dövrü abidələri arasında Ovcularətəpəsi geniş qazıntılarla öyrənilmişdir. Ovcularətəpəsində aşkar olunan arxeoloji materialların kompleksi onu "Ovcularətəpəsi mədəniyyəti" adlandırmağa imkan vermişdir. Ovcularətəpəsində aşkar olunan, üzərində qabarıq keçiyə və qoyun təsvirləri olan gil qablar Naxçıvanda professional təsviri sənətin səkkiz min il tarixi olduğunu təsdiq etmişdir [24, p. 53-100].

Sirab ərazisində aparılan araşdırmalar zamanı xeyli Eneolit abidəsinin aşkar olunması bu dövrə aid abidələrin Naxçıvanda geniş yayıldığını göstərdi. Bu abidələrdən Zirincli, Sərin bulaq, Yeni yol, Sorsu, Dayirman yeri və digərləri arxeoloji araşdırmalarla öyrənilmişdir. Araşdırmalar zamanı Naxçıvanda Eneolit mədəniyyətinin dörd inkişaf mərhələsindən keçdiyini müəyyənləşdirilmişdir.

Birinci mərhələ Naxçıvan təpə yaşayış yerinin alt qatları ilə təmsil edilmişdir. Bu mərhələ e. ə. V minilliyin birinci yarısını, təqribən e. ə. 4945-4600-cü illəri əhatə edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrə aid keramika məmulatı altı qrupa ayrılır. Bu dövr üçün basma naxışlı, daraq basqılı, qırmızı anqoblu keramika xarakterikdir. Sədə keramika məmulatının bir qismi relyef qurşaq və qulaqciqşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır.

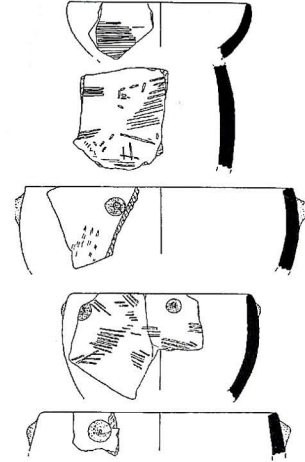
Şəkil 3. Uçan Ağıl yaşayış yerinin keramikası

İkinci mərhələ Naxçıvan təpə yaşayış yerinin üst qatları, Uçan Ağıl və Uzunoba yaşayış yerlərinin arxeoloji materialları ilə təmsil olunur. Bu mərhələ təqribən e.ə. 4600-4400-cü illəri əhatə edir. Qeyd edək ki, Naxçıvan təpə yaşayış yerinin üst qatları boyalı keramika məmulatı ilə xarakterizə edilir. Bu tip boyalı keramika həmçinin Culfa Kültürpəsinə çox sayda aşkar olunmuşdur.

Üçüncü mərhələ Ovçular Təpəsi yaşayış yeri ilə təmsil olunur. Bu mərhələ e.ə. 4400-4000-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələ başlıca olaraq daraqvarı alətlə çəkilmiş naxışlarla xarakterizə olunur. Lakin məməcik və relyef naxışlı keramika nümunələri də vardır. Keramika məmulatının bir qismi daraq basqılı ilə, bir qismi isə ağız kənarına düzülmiş yuvarlaq dəliklərlə bəzədilmişdir.

Dördüncü mərhələyə e.ə. 4000-3800-cü illərə aid Sirabçay vadisindəki arxeoloji abidələr aid edilə bilər. Bu mərhələdə daraqvarı alətlə naxışlama tamamilə aradan qayıb, sadə keramika məmulatı üstünlük təşkil edir. Üçüncü mərhələ üçün xarakterik olan ağız

kənarı yuvarlaq dəliklərlə naxışlanmış keramika bu dövrdə öz inkişafını davam etdirir.

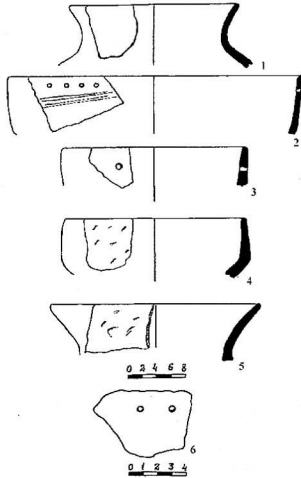

Şəkil 4. Ovçular təpəsinin keramikası.

Araşdırmalar e.ə. VI-IV minilliklərdə Naxçıvanda məskunlaşan qədim tayfaların məişətini, həyat tərzini, Şərqi ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrini öyrənmək üçün zəngin material vermişdir. I Kültəpanin Eneolit təbəqəsindən aşkar olunan Xalaf tipli boyalı qab Naxçıvanın qədim sakinlərinin Şimali Mesopotamiya ilə iqtisadi mədəni əlaqələrini göstərir [15, c. 188]. Bir qrup tədqiqatçılar arxeoloji materiallara əsaslanaraq müəyyən əhali qrupunun Şimali Mesopotamiyadan Naxçıvana gəldiyini söyləmişdir [22, c. 407]. Eneolit abidələrinin tədqiqi Mesopotamiyada formalaşan Ubeyd mədəniyyəti ilə olan əlaqələri də öyrənməyə imkan verir. Ola bilsin ki, bu mədəniyyətin təsiri ilə Naxçıvanda müəyyən boyalı keramika məmulatı ortaya çıxmışdır. Ovçular təpəsində bir ədəd idxal malına da rast gəlinmişdir. Ovçular təpəsi [10, s. 11-15], Xələc [13, s. 31-86], Şortəpə, Uçan Ağıldan aşkar olunan boyalı keramikanın əksəriyyəti yerli istehsalın məhsuludur. Bu isə bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi Eneolit mədəniyyətinin gətirilmədiyini, yerli istehsalın məhsulu olduğunu göstərir. Ovçular təpəsində aparılan araşdırmalar Eneolit dövrünün sonunda Naxçıvanda yaşayan tayfaların iqtisadi-mədəni və sosial həyatında baş verən dəyişiklikləri izləmək üçün dəyərli nəticələr vermişdir. Araşdırmalar bu dövrdə ibtidai icma quruluşunun dağılıma əzəfində olduğunu göstərir.

Naxçıvanın Neolit və Eneolit abidələrinin tədqiqi Naxçıvanın tarixi coğrafiyası ilə bağlı maraqlı faktları da ortaya çıxarmışdır. Yaşayış yerlərindən aşkar olunan arxeoloji materialların bir qismi obsidian əmək alətlərdən ibarətdir. Obsidian alətlərin hazırlanmasında şəffaf və qeyri-şəffaf obsidiandan istifadə olunmuşdur. Naxçıvanın qədim sə-

kinləri obsidiyan Göyçə gölü hövzəsində yerləşən Göyem, Göyhasar yataqlarından və Naxçıvanın yaxınlığındakı Sünikdən əldə etmişlər. Lakin İrəvan yaxınlığında, Ağrı vasitəsində yerləşən qədim yaşayış yerləri başlıca olaraq Qərbi Azərbaycanın (İndiki Ermənistanın) qərbində yerləşən yataqlardan istifadə etmişlər [9, s. 21-22]. Göyçə gölü hövzəsindəki yataqlar Naxçıvanda yaşayan tayfaların nəzarətində olmuşdur. Naxçıvanın şimalında Sünikdə yerləşən yataqlardan çıxarılan obsidiyan vasitəsi ilə Azərbaycanın Arazdan cənubda yerləşən bölgələrinə yayılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, Urmiya hövzəsinin yaşayış yerlərində və Mərənd Kültürpəsinə başlıca olaraq Sünik obsidiyanı istifadə edilmişdir. Sünik obsidiyanından istifadə göstərilən abidələrdə 90% təşkil edir. Ehtimal ki, Şorsu çayı boyunca yerləşən çoxsaylı Eneolit abidələri ölkəmizin qədim sakinlərinin xammal mənbələrinə doğru irəlilədiyi yolu göstərir. Araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, Naxçıvanın qədim tarixi coğrafiyası Göyçə hövzəsi daxil olmaqla Qərbi Azərbaycanın böyük bir qismini və Arazdan cənubdakı əraziləri əhatə etmişdir.

Şəkil 5. Zirincli yaşayış yerinin keramikası.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Naxçıvan MR ərazisində Erkən Tunc dövrünə aid I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçularətəsi, I Maxta Kültəpəsi, II Maxta Kültəpəsi, Şortəpə, Sədarək və onlarla digər yaşayış yerləri, Dizə nekropolu, Qarabulaq nekropolu [2, s. 34], Plovdağ nekropolu və Xornu nekropolu kimi qəbir abidələri tədqiq edilmişdir [12]. Erkən Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunan arxeoloji mədəniyyət Kür-Araz mədəniyyəti adlandırılmışdır. Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tədqiqi bu mədəniyyətin mənşəyi, xronologiyası və inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan arxeologiyasında mübahisəli olan

bu məsələnin aydınlaşdırılmasında Naxçıvan abidələrinin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. 2006-2013-cü illərdə Ovçularətəsinə aparılan araşdırmalar e.ə. V-III minilliklərdə Naxçıvanda yaşayan tayfaların həyat tərzini öyrənməyə imkan vermiş, Proto Kür-Araz mədəniyyətinin varlığı ortaya çıxarılmış, Kür-Araz mədəniyyətinin Son Eneolit mədəniyyətdən qaynaqlanaraq inkişaf etdiyi müəyyən edilmişdir [10, s. 16].

Ovçularətəsi yaşayış yerinin tədqiqi zamanı arxeoloji ədəbiyyatda "Proto Kür-Araz keramikası" adlandırılan keramika aşkar olunmuş və bu tapıntılardan sonra I Maxta Kültəpəsi, Ərəbyengicə, Xələc, Sadorək və digər abidələrdən aşkar olunan, Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşma dövrünə aid materialları dəyərləndirmək mümkün olmuşdur. Tədqiqatların nəticələri Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşdığı əsas regionlardan biri olduğunu göstərmişdir.

2002-2013-cü illərdə Xaraba-Gilan [17, c. 6-64], Xələc, Ərəbyengicə, I Maxta Kültəpəsi [1], Sirab [6, s. 5-30] və digər abidələrdə aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı yerli mədəniyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı və Naxçıvan tarixinin Qədim Şərq ölkələri ilə əlaqələrinə dair xeyli yeni faktlar aşkar olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin təşəbbüsü ilə 2001-2005-ci illərdə Gəmiqaya abidəsinə arxeoloji səfər təşkil edilmiş, minlərlə qayaüstü təsvir qeydə alınmışdır [4, s. 30; 25, s. 3-8].

Orta Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrin tədqiqi bu dövrdə Naxçıvanın Urmiya hövzəsi daxil olmaqla Azərbaycanın cənubu və Şərqi Anadolu ilə vahid iqtisadi-mədəni rayona daxil olduğunu göstərir. Bu dövrdə Naxçıvan boyalı qabları ilə fərqlənən Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilir. İqtisadiyyatın, xüsusilə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı şəhər tipli yaşayış yerlərinin və şəhər dövlətlərin formalaşması ilə nəticələnir [16, c. 161]. Naxçıvan ərazisindəki arxeoloji abidələr Yaxın Şərqdə formalaşan Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin bir sıra xarakterik cəhətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Orta Tunc dövründə Yaxın Şərqdən fərqli olaraq Naxçıvanda oturaq həyat fəsiləyə uğramadan davam edir və qala tipli yaşayış yerləri meydana çıxır [14, s. 15-20]. Orta Tunc dövrünə aid Qızqala yaşayış yeri beynəlxalq Azərbaycan-ABŞ arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən öyrənilmişdir. Aparılan araşdırmaların yekunu Qızqalada Orta Tunc dövrünə aid 2,5-3 m qalınlığında mədəni təbəqənin varlığı müəyyən olunmuşdur. Bu Naxçıvanda I Kültəpə II Kültəpə və Qızılburundan sonra dördüncü mühüm abidədir. Bu yaşayış yeri boyalı qablarla fərqlənən Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin Naxçıvanla bağlı olduğunu bir daha təsdiq edir. Qızqala yaşayış yerində, həmçinin Bəzəkli, Qazançılıq, Qurdağ, Göynük qalası və digər abidələrdə müdafiə divarlarının aşkar olunması Orta Tunc dövründə Naxçıvanda böyük hərbi potensiala malik olan tayfaların yerləşdiyini təsdiq edir. Bu tayfaların bir qismi oturaq, digər bir qismi yarım köçmə maldarlıqla məşğul olmuşdur. Qızqala ətrafındakı kurqanlardan skelet qalıqlarının aşkar olunması isə boyalı keramika ilə seçilən Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin mənsəbiyyəti və onun yaradıcıları haqqında yeni fikirlər dəyərməyə imkan verəcəkdir. 2015-ci ilin ikinci yarısında bu abidələrin tədqiqi zamanı yeni faktlar aşkar olunmuşdur. İnsan skeletlərinin dişlərindən götürülən izotopların analizi zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Arpaçay vadisində məskunlaşan qədim tayfaların məskəni Naxçıvan olmuşdur. Onlar yaz və ya yarı Arpaçay vadisi ilə İndiki Ermənistan ərazisinə doğru hərəkət edərək yaylaqlardan istifadə etmiş və geri dönrək bu vadidə - Qızqala yaşayış yerində yaşamışlar. E.ə. II minilliyin ortalarında Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda baş verən ictimai-siyasi proseslər, tayfalar arası ziddiyyətlərin artması Arpaçay vadisində, Şurur düzündə yaşayan tayfaların müdafiə mövqeyi tutmağa məcbur etmiş, yaşayış yerində iri daşlardan inşa olunmuş qala divarları inşa olunmuşdur. Bu tip qala divarlarına Cənubi Qafqazın digər Orta Tunc

dövrü yaşayış yerlərində rastlanmaması Naxçıvanda yaşayan tayfaların regionun siyasi həyatında mühüm rol oynadığını göstərir.

Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələri bu dövrdə Azərbaycanın cənub rayonlarında baş verən sosial-mədəni prosesləri, habelə şimal və cənub rayonları arasındakı iqtisadi-mədəni əlaqələri öyrənmək baxımından əhəmiyyətli-dir. Araşdırmalar Son Tunc dövründə Naxçıvanda boyalı qablarla xarakterizə edilən mədəniyyətin davam etdiyini, eyni zamanda Azərbaycanın şimal rayonlarında yayılan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərin bu əraziyə daxil olduğunu göstərir. Naxçıvan və Xudafarın ətrafında aparılan araşdırmalar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Azərbaycanın cənubuna doğru yayıldığını göstərir [3, s. 71-72]. Fikrimizə görə, bu, e.ə. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəlində Azərbaycanın cənub rayonlarında baş verən siyasi dəyişikliklər, o cümlədən yerli tayfaların xarici işğal təhlükəsinə qarşı birləşməsi prosesi ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə Naxçıvan ərazisində I Kültəpə, II Kältəpə, Şaxtaxtı, Sadərək, Xələc, Şortapa kimi iri yaşayış yerləri mövcud olmuşdur. Orta Tunc dövründə olduğu kimi bu dövrdə də qala tipli yaşayış yerləri mövcud olmuşdur. Əhali müdafiə olunmaq üçün Orta Tunc dövrünün qalaları ilə yanaşı yeni qalalar da inşa etmişdir. Sadərəkqala, Oğlanqala, Çalxaçqala bu tip abidələr sırasına daxildir.

Dəmir dövrünün inkişaf etmiş mərhələsinə aid abidələr bu dövrün siyasi və iqtisadi mənzərəsinə aydınlaşdırmaq üçün ən dəyərli mənbələrdir. Bu dövrə aid tədqiq edilmiş abidələr başlıca olaraq Şəur və Ordubad rayonları ərazisindədir. Xaraba-Gilanda yerləşən Xalı-Keşən, Mərdəngöl, Muncuqlutəpə nekropollarının materialları bu dövrün xarakteristikasını vermək üçün dəyərli mənbədir. Bu dövrün tarixini öyrənmək üçün ən dəyərli abidə Oğlanqala yaşayış yeridir. Bu abidə 2008-2012-cü illərdə beynəlxalq Azərbaycan-ABŞ arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən tədqiq edilmişdir. Oğlanqalada aparılan tədqiqatlar Naxçıvan tarixinin öyrənilməmiş səhifələrini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Araşdırmalar e.ə. IX-VI əsrlərdə Oğlanqalanın müstəqil dövlətin mərkəzi olduğunu və urartulara qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə apardığını göstərir [18, c. 12-15]. Arxeoloji tapıntıları göstərir ki, bu dövrdə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının Naxçıvanda məskunlaşması və Naxçıvan tayfalarının Göyçə ətrafındakı Etiuni tayfaları ilə ittifaq yaratması onun yadelli işğalçılara müqavimət göstərməsinə imkan yaratmışdır. Arxeoloji dəlillərə əsasən demək olar ki, e.ə. IV əsrdə Oğlanqala Atropatena dövlətinin əsas əyalət mərkəzlərindən biri olmuşdur [26, p. 39-65].

Şəur rayonunda Qarasuqala, I Qızılqala, Kəngərli rayonunda Yurdçu sərđabasında da bu dövrə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

Müstəqillik illərində Naxçıvanda aparılan araşdırmalar zamanı aşkar olunan çoxsaylı arxeoloji materiallar yazılı mənbələrini Naxçıvan haqqında verdiyi məlumatları təmamamlama və tariximizi bütövləşdirməyə imkan vermişdir. Araşdırmalar zamanı Naxçıvan tarixinin Neolit dövründən Tunc və Dəmir dövrünədək böyük bir zaman kəsiyində baş verən iqtisadi-mədəni prosesləri ardıcıl şəkildə izləmək mümkün olmuşdur. Arxeoloji abidələrin araşdırılması Naxçıvanda Neolit mədəniyyətinin mövcudluğu tamamilə təsdiq edilmiş, Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçərək formalaşdığı müəyyənləşdirilmişdir. Naxçıvanda baş verən iqtisadi-mədəni proseslər Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolu ilə sıx bağlı olmuş. Naxçıvan bu geniş regionda formalaşan Kür-Araz mədəniyyəti və Boyalı qablar mədəniyyətinin Vətəni olmuşdur. Orta Tunc, Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə Naxçıvanda məskunlaşan tayfalar Azərbaycanın cənubundakı və qərbindəki tayfalarla birləşərək yadelli işğalçılara qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə aparmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2003, 120 s.
2. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü mərkəzi. Bakı, 2002, 158 s.
3. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, 2002, 128 s.
4. Baxşəliyev V.B. Gəmiçiyə təsvirləri. Bakı: Elm, 2002 a, 165 s.
5. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim yazı nümunələri haqqında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsərləri, 1999, s. 86-87.
6. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sırabad arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
7. Baxşəliyev V. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. I c.: Naxçıvan qədim dövrdə. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s. 35-79.
8. Baxşəliyev V., Marro C., Remi B., Quliyeva Z., Sarıaltun S. Kültəpədə arxeoloji qazıntıları. Bakı: Nurlan, 2017 a, 164 s.
9. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehdiyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
10. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovcularəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
11. Baxşəliyev V., Marro C., Hammon C., Ahiyev N., Dessaint Ph., Sanz S. Duzdağın qədim duz mədənləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 80 s.
12. Seyidov A.Q. Naxçıvan VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.
13. Seyidov A., Baxşəliyev V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.
14. Belli O., Bahşəliyev V. Naxçıvan bölgəsində Orta və Son Tunc Çağı boya bezemeli çanak çömlek kulturu / Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. İstanbul: Arkeoloji və Sanat, 2001, 120 s.
15. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982, 316 с.
16. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Эям, 1991, 256 с.
17. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба Гиланда. Баку: Нурлан, 2002, 64 с.
18. Бахшалиев В.Б. Оглангала – столица государства утнев // Ирс, 2012, № 3 (57), с. 12-15.
19. Бахшалиев В.Б. Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване // Российская археология, 2016, № 3, с. 152-155.
20. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин / Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age. Баку: Институт археологии и этнографии, 2017, с. 108-121.
21. Бахшалиев В.Б., Маро К., Реми Б., Кушьева З. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе / Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age. Баку: Институт археологии и этнографии, 2017 b, с. 26-41.
22. Массон В.М. Поселение Джейтун. Ленинград: Наука, 1970, 161 с.
23. Marro C., Bakhshaliyev V., Severine S., Ahiyev N. Archaeological Investigations on the Salt Mine of Duzdagi (Nakhchivan, Azerbaijan) // TUBA-AR, 2010, № 13, s. 229-244.
24. Marro C., Bakhshaliyev V., Ashurov S. (2011). Excavation at Ovcularəpəsi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons // Anatolia Antiqua, XIX: 53-100.

25. Museyibli N. Gəmiqaya. Bakı: Çəşoğlu, 2003, 320 s.
26. Rüstev L., Gəpnik H., Baxşəliyev V., Aşurov S. Oğlanqalada Azərbaycan-Amerika qazıntıları / Naxçıvan ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi. Naxçıvan: Əməli, 2012, s. 39-65.

Вели Бакшалиев

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ НЕОЛИТА, ЭНЕОЛИТА И БРОНЗЫ НАХЧЫВАНА

В годы независимости Азербайджанской республики памятники Нахчывана были охвачены государственной заботой. В 1995-2015 годы по указу председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики были зарегистрированы и приняты на учет все памятники истории и культуры. Во время исследования археологических памятников Нахчывана выявлены новые неолитические памятники и определено, что поселение Кюльтепе I является одним из древнейших неолитических памятников Южного Кавказа. Изучение археологических памятников Нахчывана позволило установить связь отдельных этапов энеолитической культуры, которая имеет также значение для изучения проблем археологии Южного Кавказа. Исследованиями поселения Овчулартепеси установлено, что Нахчыван является одним из основных очагов Куро-араксской культуры. Исследованиями установлено также, что копи Дуздаг являются самыми древними соляными копиями в мире.

Археологическими исследованиями в поселении Кызкала выявлен культурный слой эпохи средней бронзы толщиной 2,5-3 м, что является редким для памятников Южного Кавказа. Исследование остатков человеческих скелетов показало, что Арпачайская долина была родиной культуры расписной керамики. Определенная часть этих племен заселяла долину Арпачай и вела полукочевую жизнь.

Археологические исследования проводились также в поселении Огланкала. Исследованиями установлено, что это поселение было столицей маленького государства, которое сопротивлялось урартским захватчикам.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Нахчыван, поселение, неолит, энеолит, культура расписной керамики, Огланкала.

Veli Bakhshaliyev

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF NEOLITHIC, CHALCOLITHIC AND BRONZE AGE MONUMENTS IN NAKHCHEVAN

In the years of independence of the Azerbaijan Republic Nakhchivan's monuments are captured by the state care. During 1995-2017 under the decree of the chairman of the Supreme Majlis of the Nakhchivan Autonomous Republic all historical and cultural monuments were registered and accepted on the account. During research of archaeological monuments of Nakhchivan new Neolithic and Chalcolithic monuments are revealed and is defined that the settlement to Kültepe I is one of the most ancient Neolithic monuments of South Caucasus. Studying of archaeological monuments of Nakhchivan allowed establishing, communication among separate ring Chalcolithic

culture which has also value for studying of problems of archeology of South Caucasus. By researches of the settlement Ovgular Tepesi are established that Nakhchivan is one of the main centers of Kura-Araxes culture. By researches it is established also that Duzdag is the most ancient salt copies in the world.

Archaeological researches in the settlement of Kızkala revealed an occupation layer of Middle Bronze Age from thickness 2,5-3 m that is rare for monuments of South Caucasus. Research of the remains of human skeletons showed that the Arpachay valley was the homeland of culture of painted ceramics. A certain part of these tribes became populated on the valley Arpachay and carried semi-nomadic life.

Archaeological researches were conducted also in the settlement of Oglankala. By researches it is established that this settlement was the capital of the small state which resisted to urartian aggressors.

Keywords: South Caucasus, Nakhchivan, settlement, the Neolithic Age, Chalcolithic Age, culture of painted ceramics, Oglankala.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant №EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5